

A KELET-NYUGATI ÁTJÁRÓ

Ethnicity, Nation, Culture. Central and East European Perspectives
(Etnicitás, nemzet és kultúra közép- és kelet-európai szemszögből)

A Német Szociológiai Társaság Kelet-Közép-Európa szekciója 1990-ben alakult Berlinben, azzal a céllal hogy a „fal leomlása” után hidat verjen a korábban szemben álló blokkok közé és a poszt-socialista tematika nyugat-európai műhelyét megteremtve lehetővé tegye kelet- és nyugat-európai kutatók együttműködését¹. A szekció 1990 óta rendszeresen szervez konferenciákat, a helyszín 1995 óta nem Berlinben, hanem a „terepen” van (így például az első kihelyezett konferenciát éppen nálunk, a miskolci egyetemen tartották). A szekció eddig három gyűjteményes kötetet publikált: az elsőt, amely a létező szocializmus összeomlásának szociológiájáról rendezett konferencia anyagait gyűjti egybe 1993-ban, a „történelem szociológiája és a szociológia történelme” tematikát körbejáró másodikat 1994-ben, a harmadikat „Max Weber és Kelet-Európa” címmel 1996-ban. Az 1996-os konferencia referátumainak publikálásával a németországi szervezők, Balla Bálint és Anton Sterbling egy új sorozatot kívántak elindítani „Adalékok a Közép-Európa-kutatáshoz” (Beiträge zur Osteuropaforschung) sorozattal, a hamburgi Dr. Krämer kiadó gondozásában. Ennek a sorozatnak a második kötete a jelen kiadvány, amely ugyancsak Balla Bálint és Anton Sterbling szerkesztésében jelent meg, és az 1997-es etnicitással és nemzettel foglalkozó lengyelországi konferencia anyagait tartalmazza. A szekció korábbi, német nyelvű kiadványaival ellentétben a jelen kötet nyelve angol. Ennek a nyelv-váltásnak csak örülhetünk, mivel a regionális együttműködést (remélhetőleg) bekapcsolja a szélesebb nemzetközi tudományos véráramba.

Az 1997-es konferencia befogadó-szervezője, a varsói Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete javasolta az etnicitás és nemzet témájának feldolgozását, és az intézmény hívta meg a témával foglalkozó lengyelországi szociológus kutatókat is². Hozzájuk csatlakoztak a németországi kutatóközpont állandó munkatársai és az általuk meghívott nyugat-európai vendégelőadók³. A len-

¹ A társaság 1996 előtti működését részletesebben bemutatja Saád József könyvismertetője, amely a Szociológiai Szemle 1996/3–4. számában jelent meg.

² Slawomir Lodzinski és Barbara Szacka a varsói, Janusz Mucha a toruni, Brunon Synak a gdanski és Piotr Wróblewski a katowicei egyetemről, illetve Wojciech Zajaczkowski a Stefan Batorij alapítványtól. Stanislaw Zapasnik és Andrej Szpocinski a Lengyel Tudományos Akadémia szociológusaiként vettek részt a konferencián.

³ Stefan Garsztecki a brémai, Christian Giordano a fribourg-i, Ingrid Oswald a magdeburgi, Jerzy J. Smolicz az adelaide-i, Ilja Srubar a nürnberg-erlangeni, Justin Stagl a salzburgi egyetemről. Viktor Voronkov a szentpétervári egyetem, Balla Bálint a berlini Technische Universität Társadalomtudományi Intézetének professzora, Anton Sterbling a sachseni Rendőrfőiskolán professor.

gyekek szervezésbe való bevonásának egyik előnye talán az volt, hogy a biztosabb hely- és témaismerettel rendelkező helyi kutatók nagyobb teret kaptak⁴.

A kötetet a szerkesztők öt fejezetre bontották, ezzel is tükrözni kívánva a konferencia sokszínűségét⁵. Sajnos, a történelmi Osztrák-Magyar Monarchiától a Lengyelországon és a Szovjetunió utódállamain keresztül Ausztráliáig eljutó válogatás már-már szétfeszíti a tematikus keretet, pedig ez eredeti megfogalmazásban is elég tágnak tűnhet. A tanulmányok stílusa (megközelítésmódja, módszertana, ambíciója) is egyenetlen: a jelenségek széles körét átfogó makroelmélet mellett találunk a kötetben mikro szintű elméletet, etnográfiai módszerű esettanulmányt vagy jogi és társadalomtörténeti összefoglalót. Több írás a befejezetlenség érzetét keltette, amely annál inkább elszomorító, mert témafelvetésük ígéretesnek tűnt. Általánosságban elmondható, hogy a tanulmányok szerzői kevés empirikus anyagot mutatnak be, és ezek között is elsősorban a terepmunka során szerzett tapasztalatok, illetve a különféle átfogó statisztikák dominálnak. Hiányzik viszont a survey módszer. Ennek egyik következménye, hogy a gyűjtemény inkább ismertető-leíró jellegű, meglepő elméleti következtetésekkel nemigen találkozunk benne, annál inkább meglepő adatokkal és jelenségekkel, amelyek a széles körben elfogadott és használt elméleteknek ellentmondanak. A következőkben az esettanulmányok közül mutatok be néhányat, saját, szubjektív válogatásban.

Justin Stagl az egyetlen szerző a kötetben, aki kifejezetten történelmi témát választott, méghozzá olyat, amely a magyar olvasó számára is határozottan izgalmasnak ígérkezik. Dolgozatában a múlt század végén a monarchia népeiről készített grandiózus etnográfiai sorozat, az ötletadó és szerkesztő Rudolf hercegről elnevezett „Kronprinzenwerk” keletkezési körülményeit és alapfilozófiáját mutatja be. A sorozatot, amelynek szerzői között Jókait és Mikszáthot is megtaláljuk a német mellett magyar nyelven is kiadták, Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben címmel – a több kötetből álló mű reprintkiadása a közelmúltban jelent meg hazánkban. Újraéledni látszó népszerűsége ellenére a mű nem vonult be a történelmi köztudatba, ami, mint Stagl írja, azért is sajnálatos, mert emblematis és fő törekvéseiben előremutató munkáról van szó. A salzburgi kultúraszociológus a Kronprinzenwerk fő érdemét abban látja, hogy a tudományos apparátust a monarchia népeinek békés egymásmellettélése érdekében mozgósítja, azon etnográfiai megközelítés jegyében, amely a monarchiát nem nemzetek vagy történelmi államalakulatok heterogén és esetleges konglomerátumaként mutatja be, hanem egyenjogú népcsoportok felvilágo-

⁴ Ennek ellenére az egyik tanulmány például a macedón, román-bolgár, görög-albán területi konfliktusok mellett „a magyarok Romániával és Szlovákiával szemben támasztott burkolt területi igényeinek” „határozott tematizálódásáról” beszél („the Hungarian covert vindications in regard to Slovakia and Romania” – „have [...] become extremely topical”, Giordano, 116. p.). El kell ismerni, hogy nyugati szemmel nézve lehet valami különös a magyarság (és a magyar állam) érzelmi alapú területi elkötelezettségében, de ezt területi igénynek nevezni több mint túlzás. Az otthonos helyi terepen mozgó kelet-európaiakról összességében elmondható, hogy elkerülték az ehhez hasonló nagyvonalú pontatlanságokat.

⁵ A fejezetek témája a következőképpen alakul: 1. Történelmi kitekintés, 2. Elméleti megközelítések, 3. Kultúrák együttélése Lengyelországban, 4. Etnikai problémák a Szovjetunióban és Oroszországban, 5. A multikulturalizmus elmélete és gyakorlata Ausztrália példáján keresztül.

sult államaként, amely azáltal, hogy megvéd a nemzetállami széthúzással szemben, éppenséggel a benne élő népek érdekeit szolgálja. (Ebből a szempontból egyébként jellemző az a tanulmányban is ismertetett epizód, amikor a magyar szerkesztőbizottság a dualista közjogi szerkezetre emlékeztetve a magyar és osztrák *nemzet* kiemelt bemutatása mellett érvel, ily módon is megkérdőjelezve a mű egészének szellemiségét.) Sajnos a mű bevallottan vállalt filozófiájának bemutatásán a szerző nem jut túl, pedig – ahogy maga is megjegyzi – a 4529 illusztrációt és számos neves értelmiségi írását tartalmazó alkotás érdemes lenne részletesebb elemzésre, nem is beszélve a mű (és filozófiája) hatásáról.

Slawomir Łódzinskinek az etnikus határmegvonás jelenségét a lengyel állampolgárság változásának fényében bemutató tanulmánya számomra a kötet egyik legérdekesebb darabja volt. Úgy ismerteti a lengyelországi állampolgárság módosításait, hogy bemutatja az ország területén vagy éppenséggel az országtól távol élő (kisebbségi, etnikai, nemzeti) csoportokat, akikre az egyes rendelkezések elsősorban vonatkoztathatók, és akikre az adott történelmi helyzetben maguk a törvények is vonatkoztak – így például a második világháború előestéjén hozott törvény, amely az országot korábban elhagyóknál öt évnél nem régebbi távollét esetén nem vonta vissza az állampolgárságot elsősorban a Németországba vándorolt zsidókat és a „másként gondolkodókat” (főleg kommunistákat) érintette. A törvények történelmileg egyedi kontextusa mellett a lengyel állampolgárság általános felfogásának módosulásáról is képet kapunk a tanulmányból. E szerint a két világháború között mindvégig érvényesülő, bár fokozatosan gyengülő államnemzeti felfogást 1945 után, elsősorban a háborús tapasztalatok folyamányaként, felváltja a homogén nemzetállam ideálja. 1989 annyiban hozott változást, hogy a bevándorlás és letelepedés lehetővé tételével felvetette a bevándorlók nyugaton már ismert problémáját (a visszatelepülés és a kettős állampolgárság kérdése mellett).

Łódzinskié mellett Piotr Wróbleski tanulmánya tarthat számot kiemelt érdeklődésre. A katowicei szociológus Ossowski nyomába ered a sziléziai Opole körzetében, ahol a neves lengyel kutató és csapata a negyvenes, majd ötvenes években készített esettanulmányokat a helyi német kisebbség regionális és nemzeti azonosulási mintázatairól és asszimilációs törekvéseiről. Wróbleski saját esettanulmánya helyszínéül az álnéven szerepeltetett „Gielczyn” falut választotta, amelyet Ossowski és követői leírásai alapján sikerült azonosítani. A rendszerváltás óta a gielczyniek legfontosabb törekvése a német identitás hangsúlyozása: a nyelvet már nem beszélő fiatal generációk németül tanulnak az iskolában, a politikában a német kisebbséget képviselőket támogatják, többen kettős állampolgárságot vettek fel. Jelentősek azonban a családi és regionális kötelékek is, amelyeknek elsősorban a vallás és a vallási ünnepek adnak keretet. A helyi szent zárándoklata alkalmából találkoznak a környező falvakban élő vagy Németországba kivándorolt rokonokkal, ismerősökkel. A német vendégek hatása az életmódban (és -színvonalban) is érvényesül: a házakon szatellitantenna, a kertekben kerti törpék és apró szélmalomok mellett barbecue-felszerelés, hinta, úszómedence és kerti székek állnak: a kikapcsolódni vágyás és luxus megannyi jele. A regionális és német kötődés felerősödése jelentős módosulást jelent az Ossowskiék által megfigyeltékhez képest: a két világháború között és a negyvenes években számos család hangsúlyozta lengyel hazafiságát, és jelentős volt

a faluban az országos, ideológiai jellegű pártok támogatottsága. A két világháború között ugyanakkor még élő volt a regionális német identitás is, a nyelv és a szokások formájában. A németiségnek ehhez a formájához nyúlt vissza a rendszerváltás után a falu közössége, többek között az első világháborúban elesettek emlékművének felújításánál: mivel a katonák német egyenruhája miatt támadások érték a falut, a gielcyniek válaszukban az elesettek helyi és regionális kötődését hangsúlyozták.

Az Oroszország és az egykori Szovjetunió kisebbségeivel foglalkozó írások közös fejezetcímében az etnikai problémák kifejezés szerepel (vö. az 5. lábjegyzettel). Valójában azonban nem problémákról vagy konfliktusokról olvashatunk, sokkal inkább az etnikai identitás formálódásának folyamatáról és okairól. A fejezet négy tanulmánya úttörő jellegű, hiszen, mint ahogy az egyik szerző, Ingrid Oswald is hangsúlyozza a szovjet átalakulást etnikai szemszögből tárgyaló irodalom elsősorban az etnikai kapcsolatokra – ezen belül is főleg a konfliktusokra – helyezi a hangsúlyt, és amennyiben mégis az etnikai identitás kikristályosodásával foglalkozik, kész tényekkel állít szembe, és nem keresi a mozgatórugókat (251. p.). Pedig a demokratizálódó multietnikus Orosz Föderációban új jelentőséget kapott az etnikai-nemzeti hovatartozás, és egyfajta „etnikai újjáéledésnek” lehetünk tanúi, hasonlóan a hetvenes évek Amerikájához⁶. Éppen ezért egyet kell értenünk a szerzőkkel, hogy a volt Szovjetunióban zajló etnikai folyamatok tanulmányozása nem csak jelentős kihívást jelent a társadalomtudósok számára, hanem nagy lehetőséget is, amivel eddig csak kevesen éltek.

Stanislaw Zapasnik előadása az orosz nacionalizmusra adott válaszként írja le az oroszországi, majd szovjetunióbeli burját nemzeti identitás kialakulását. A tanulmányból kiderül, hogy a burját etnikai identitás sajátossága az, hogy alapja nem egy közös nyelv vagy vallás⁷, hanem az orosz birodalomban kialakított adminisztratív egység (egyfajta önkormányzat), amelyből azonban már a század elején elcsatoltak burjátok lakta területeket is. Hogy a burját identitás a szovjetizálás és a burjátok városba való elvándorlása mellett is megmaradhatott, annak köszönhető, hogy a burját városokba a szocialista iparosítás idején tömegesen betelepülő és a rendszer által privilegizált oroszok lenézték a burjátok „primitív” keleti kultúráját, amire a helyiek kultúrájuk és eleve erős patriarchális összeköttetések felértékelésével reagáltak. Így – bár a szerző szerint a burját közösség nem zárt az idegenekkel szemben, amennyiben azok elfogadják szokásait és burjátoknak vallják magukat – jelenlegi nemzeti identitásuk alapját nyilvánvalóan az oroszokkal mint külcsoporttal szembeni ellenállás adta és adja. A burját nacionalizmus másik sajátossága, hogy nem hozott létre tömegmozgalmat (bár léteznek értelmiségi csoportok, amelyek létrehozták saját nemzeti ideológiájukat, így a szovjet idők akadémikusai, akik a burjátok keleti kultúrájának felsőbbrendűségét vallják az oroszok nyugati kultúrája felett, illetve a fiatalabb pán-mongolisták csoportja, amelyik a burját önállóságot a mongol népek államán belül tartja megvalósíthatónak, és a mongol hősöknek – például Dzsingisz kánnak – az

⁶ Vö. Anthony D. Smith 1981. *The Ethnic Revival*. Cambridge–London

⁷ A burjátok a Bajkál-tó környékén élnek a Burját Köztársaságban, illetve a környező területeken, és a terület nomád állattartó mongol lakóinak a leszármazottai, akik ma számos kölcsönösen alig érthető mongol dialektust beszélnek – sokan az orosz mellett –, és egy részük a buddhista, másik részük a sámánista vallás követője.

orosz történelemben játszott előremutató szerepét hangsúlyozza). A burjátok azonban nem a fenti ideológiákhoz való csatlakozás révén fejezik ki az andersoni „képzelt politikai közösséghez” való tartozásukat, ez inkább a Köztársaságtól „elszakított” burjátok iránti sajnálatban, illetve a burját nemzet veszteségének, illetve felelősségének hangsúlyozásában nyilvánul meg. A szerző leírásából úgy tűnik, „határrevizionizmusról” a burjátok körében nem beszélhetünk; a burját identitás, ha kifejlődésében nem is, jelenlegi állapotában számos közös jegyet mutat a közép-kelet-európai, és elsősorban a magyar nemzeti identitással. A burját nemzet léte azonban jóval bizonytalanabb: kisebbségben vannak saját területükön, és Zapasnik szerint nem látható előre, hogy az erősödő orosz sovinizmus, az önfelszámoló nemzeti ideológiák, vagy a burját mindennapokból építkező spontán nemzeti identitás győzedelmeskedik-e a közeljövőben.

Wojciech Zajaczkowski tanulmánya a 19–20. századi burját nemzetfejlődést – a tatár és a baskir mellett – történelmi keretbe helyezi. Úgy látja, hogy a korai nemzetfejlődésben az európaihoz hasonló értelmiség játszotta a vezető szerepet. Soraik között a vallási-kulturális fundamentalisták mellett voltak modernizátorok és szocialisták is. A szovjethatalom szövetségesei az utóbbiak közül kerültek ki: őket az első időkben felülről is kifejezetten támogatták. A sztálini nemzeteszmé azonban számos ponton összeütközésbe került a helyi valósággal: a nemzettest nem esett egybe az állammal, a nemzeti identitás részben a valláson alapult, és nem utolsó sorban az osztály-hovatartozást a nemzetinél előbbre valónak kellett tekinteni. A korszak nemzeti ideológusai főleg az utóbbi ellentmondás feloldásán dolgoztak, és így született meg az a többé-kevésbé tolerált elmélet, amely az etnikai hovatartozást determinisztikusan írja le, a földrajzi, sőt a biológiai meghatározottságot hangsúlyozva. A peresztrojka, majd a rendszerváltozás szabad teret engedett a nemzeti ideológiáknak. A determinisztikus nemzetfelfogás mellé az ifjabb generációk *ressentiment*-től fűtött ideológiája csatlakozott, amely a nemzetállami létben az orosz elnyomással szemben idealizált megoldást lát. Zajaczkowski szerint főleg az utóbbi tényező miatt válhatott a nacionalizmus a volt szovjet Távol-Kelet népeinek fő ideológiájává.

Viktor Voronkov a hozzánk közelebb eső Szentpétervárra kalauzol a távol-keleti nemzetek (tatárok, kazahok, örmények) és az oroszországi németek nyomában. A nemzetüktől távolra szakadt városba vándorlók körében sajátos etnikai identitásformálódást figyelt meg. Interjúiból kiderült, hogy a régebben bevándoroltak körében az etnikai identitás másodlagos szerepet játszik és (az amerikaihoz hasonló) szabadidős kulturális klubokban intézményesül – ha egyáltalán ápolják. Az újabb bevándorlók körében ugyanakkor instrumentális szerepre tesz szert: számukra az orosz munkaerőpiac kiélezett versenyében a gazdasági megkapaszkodáshoz vagy egyszerűen a túléléshez jelentenek fogódzót a már városi családtagok illetve földijeik. Egy-egy gazdasági tevékenység (niche) körül etnikai szigetek alakulnak ki – így például a zöldség- és gyümölcskereskedelemben az azerbajdzsánoké –, és ezek újabban a városi szegregáció irányába is mutatnak. Az etnikai alapon szerveződő hálózatok azonban sokszor nem az öndefiníció mentén szerveződnek: az új bevándorló „kaukázusiakkal” szembeni xenofóbiára adott válaszként az így megnevezettek szolidárisak egymással, szembehelyezkedve akár saját államuk álláspontjával is. Ingrid Oswald,

Viktor Voronkov német kutatótársa hasonló jelenséget figyelt meg a Berlinbe kívándorolt volt szovjet állampolgároknál. Az Oroszországból érkező németek, zsidók és örmények több közösséget éreznek szovjet emberként egymással, mint a Berlinben élő nem szovjet nemzet-társaikkal.

A kötetben szerepel még Barbara Szacka elméleti írása a nemzeti identitás és a társadalmi emlékezet összefüggéseiről, Brunon Synak dolgozata a lengyelországi kasub identitás átalakulásáról, Stefan Garsztecki esszéje a nemzetfogalom felhasználásáról a lengyel–német szembenállás megfogalmazásában. Janusz Mucha a lengyelországi ukránok, beloruszok és németek példáján keresztül mutatja be azokat a kérdéseket, amelyekkel a lengyelországi kisebbségek szembesülnek. Andrej Szpocinski lengyel adatokra támaszkodva bizonyítja, hogy a nemzeti kultúra emblematisztikus alakjait, például Chopint, teljesítményüktől függetlenül ismerik és ítélik meg, szemben az idegen kultúrák alkotóitól. Ilja Srubar és Balla Bálint egyaránt a nemzet területi vonatkozásairól ír. Ilja Srubar a tér nemzeti szimbolikával való telítődésének elméletét adja, Christian Giordano a brubakeri francia és német nemzetparadigmák között helyezi el a közép-kelet-európai etnikai identitást. Jerzy J. Smolicz az ausztrál multikulturális megoldás tanulságait vonja le, és a multikulturális oktatás nagy választóját meg végig képzeletben.

Mint a rövid áttekintésből is látható, a Német Szociológiai Társaság Kelet- és Közép-Európa szekciója által kezdeményezett konferencia igen sokféle témát fogadott be – maga a kötet is csupán válogatás a konferencia anyagából –, az elméleti- és esettanulmányok térbeli szóródását némileg oldja az erős lengyel és orosz irányultság. A sokoldalúság ellenére egy igen fontos téma hiányzik a gyűjteményből, nevezetesen a kelet–nyugati összehasonlítás. Kísérlet ugyan történt erre – gondolok itt Christian Giordano tanulmányára a német, francia és közép-kelet-európai nemzetfelfogásról –, de úgy tűnik, az összehasonlítás még nem érett be. Kelet–nyugat viszonylatban az jellemző inkább, hogy a kelet-európai társadalmak leírására a nyugati elméleti modelleket és eredményeket használják, és a különbségeket vagy sajátosságokat ezek visszfényében mutatják be: a társadalomtudományi hagyományt a leíró-bemutató dolgozatok nem fel-, hanem kihasználják. Viszonyuk az elméleti diskurzushoz tehát semmiképpen sem kritikus vagy újító.

Balla Bálinté talán az egyetlen írás a kötetben, amelyik saját szociológiai elméletet használ (a szűkösség szociológiáját) a nemzeti expanzionizmus leírására, érdemes ezért külön szólni róla. A berlini emigráns magyar professzor a nemzetállami logika fő mozgatóját a területi szűkösségben találja meg. Elemzésének nagy értéke, hogy a szovjet-kommunista expanzionizmus alkonyát és eredményét, a rendszerváltást széles történeti perspektívában helyezi el. A nemzetállami lét különböző korszakaiban a területi szűkösség más-más formában nyilvánulhatott meg: az (újra)egyesítés- és függetlenségmozgalmak után a nemzetállamok közötti horizontális versengés került előtérbe, majd a saját kisebbségekkel szembeni vertikális „belső terjeszkedés” logikája. Ezt írta felül a szocializmusban meghirdetett népek barátsága és az ideológiai blokkok megjelenése. A rendszerváltással a nemzetállamok gyakran a korábbi logikához nyúlnak vissza, miközben efelett már eljárt az idő. A szerző gondolatébresztő kérdéssel zárja írását: a 21. század elején mi válthatja fel a láthatóan elégtelen nemzetállami logikát. Személyes véleménye szerint a nemzetállamok

között az önkorlátozás logikáját kell érvényesíteni, a többség-kisebbségek viszonyban a kölcsönösség kerülhet előtérbe.

A társadalomtudományi hagyományhoz való viszony felveti a kérdést, kinek szólnak a kötet dolgozatai, a Keletnek vagy a Nyugatnak, esetleg mindkét félnek? Jól tudom, hogy a kettő merev elválasztása értelmetlen és lehetetlen is, hiszen az elmúlt ötven évben kisebb-nagyobb intenzitással, de mindig volt kulturális-tudományos ozmózis Európa két része között. Volt és van ugyanakkor ismeretlenség és idegenség is – a tér szimbolikája, mint azt Ilja Srubar is leírja, jelentős erő. A kötet nem tartozik azok közé, amelyben az idegen, a másik terét mutatják be az egyiknek (általában a keletiek a nyugatnak): inkább műhelymunkáról van itt szó, amely a keletkezésüknél osztja meg a talán sokszor félkész elméleteket az egyik és a másik féllel egyaránt, és így közös alkotásra, együttgondolkodásra ad lehetőséget.